

ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗІВ ЄВРЕЇВ У МАЛІЙ ПРОЗІ ВОЛОДИМИРА ЛЕОНТОВИЧА

У статті подана характеристика образів євреїв у оповіданнях і нарисах Володимира Леонтовича. Відповідно до типологічної класифікації Г. Грабовича щодо наявності трьох моделей єврейства в українській літературі визначено модельну дифузю образу єврея у творчості белетриста: вони написані у традиційному сенсі, змальовують стереотипне бачення українця на єврейське життя і водночас розкривають міжособистісні стосунки єврейського народу, ставленням до релігії, до інших національностей. Автор у ненав'язливій формі пропонує заглибитися у непростий світ єврейських відносин, які акумулюють тезу про перемогу найспритнішого над спритним. Зроблено висновок про оригінальність «єврейського» набутку Володимира Леонтовича, який у творах доводить з психологічної точки зору різноманітність характерів євреїв, відкриває завісу «інакшого», відмінного від українського, світу.

Ключові слова: моделювання, єврейство, модельна дифузія, мала проза, синтез, поетика.

В українській літературі згадки про євреїв йдуть з доби усної народної поетичної творчості. Часто образ єврея згадується у колядках, легендах, вертепній драмі, думках, піснях, казках, жартах, прислів'ях і приказках. Найдавніший мотив пов'язує єврейський образ із євангельським сюжетом, художньо обробленим народом в колядках, легендах та вертепі. Зі стародавніх часів в літературі було сформовано негативні типи євреїв, які переслідують Христа й прагнуть його розіп'яти. У вертепах євреї, або жиди часто виступають у ролі корчмаря, лихваря чи орендаря, людини, так сказати, комерційної й хитрої, своєрідними першими бізнесменами на Україні, які займалися як комерційною діяльністю, так і водночас досягали певних вершин, дякуючи своєрідності типу характеру – хитрістю, прискіпливістю, уважністю до деталей, скупістю, цінуванням грошей. Вони, будучи на українських землях лише національною меншиною, не боялися визискувати останні кошти та навіть інколи дурити українців як корінне населення. Однак зі стародавніх часів можна помітити в зображенні жидів й позитивні риси євреїв, такі як згуртованість та відданість своїй вірі.

Образ єврея мав свою популярність й у художній прозі кінця ХІХ – початку ХХ століття: кожен письменник того часу не оминав змалювання євреїв, їхніх стосунків у власному середовищі, з іншими національностями. Тому «захоплення» цією темою Володимира Леонтовича можна вважати суголосним потребам того часу.

Мета статті: дослідити особливості художнього моделювання образу єврея у белетристиці Володимира Леонтовича.

Об'єктивну характеристику образу єврея в українській літературі загалом свого часу надав Г. Грабович у статті «Єврейська тема в українській літературі ХІХ та початку ХХ сторіччя» [1].

Дослідивши розвиток єврейської тематики в українській літературі, науковець розробив типологічну класифікацію, що передбачила наявність в літературі трьох моделей зображення єврейства: стереотипної, соціально-моральної, або «реалістичної», та політично-етичної. Характеризуючи кожну модель на прикладі творів української літератури, водночас Г. Грабович не претендує на визначення поняття універсальності художнього моделювання того чи іншого типу єврея в літературних творах. Так, він відзначає діахронність цих категорій, але не їх ексклюзивність. На його думку, якщо на початку ХІХ ст. існувала лише перша модель, то наприкінці сторіччя співіснували вже всі три. Проте таке співіснування моделей, що взагалі стосується виникнення й існування літературних норм або «стилів», – водночас характеризується різними ступенями домінантності, чи маргінальності, або попросту сприйнятливості.

Перша категорія об'єднувала твори, в яких євреї здебільшого подані за стереотипічною схемою – вони не виступають у творах головними героями, згадка про них є фрагментарною. Зображені вони здебільшого у комічному або негативному сенсі, відповідно до народної традиції, наприклад це євреї Герцик з роману «Чайковський» Є. Гребінки, Оврам у

«Переяславській ночі» М. Костомарова, Янкель у «Тарасі Бульбі» М. Гоголя, Лейба в «Гайдамаках» Т. Шевченка та ін.

У другу модель Г. Грабович об'єднує твори, де євреї стають повноправним об'єктом читацького зацікавлення. Євреї стають як не головними діючими особами у творі, то такими, від яких значно залежить розвиток сюжетної лінії у творі. При чому зображення героя-єврея, ставлення до його ролі можуть значно різнитися – від різко негативного до вельми позитивного, – але він уже не периферійний персонаж. Хоча, на нашу думку, риси стереотипного погляду на євреїв у таких творах дещо зберігаються, залежно від їх художньої якості. Прикладом тут можуть слугувати твори С. Руданського, а також І. Франка, починаючи з образів євреїв у «Бориславі сміється», «Воа constricrorg», «Перехресних стежках» та гуцульському оповіданні «Як Юра Шикманюк брів Черемош». Серед українського письменства кінця XIX – початку XX століття до розкриття єврейської проблематики у художніх творах долучилися й ще інші письменники Модест Левицький («Щастя Пейсаха Лейдермана» чи «Порожнім ходом»), Тимотей Бордуляк («Бідний жидок Ратиця»).

Появу третього типу моделювання єврейства в українській літературі початку XX століття – політично-етичного Г. Грабович асоціює з наслідками подій 1905 року, коли в тогочасному суспільстві панували численні єврейські погроми, наслідки яких так співчутливо морально описано в оповіданні «Він іде» М. Коцюбинського, «в якому незрівнянний майстер імпресіоністичної прози створює незвичайно правдиву картину погрому на грані його вибуху, картину, що бере свою силу з непомітних коливань між суворо об'єктивним і вкрай суб'єктивним, аж надміру естетичним, способом сприйняття» [1, с. 250]. Тобто євреї стають політично активними учасниками тогочасного суспільного життя, відкрито висловлюють власні позиції. До цієї категорії творів варто зарахувати й драматичні твори «Лихоліття» Гната Хоткевича й «Дисгармонію» Володимира Винниченка. Наявність такого типу творів, однак, не виключала з української літератури зникнення інших попередніх типів моделювання художніх образів євреїв. Специфічною ознакою української літератури перших десятиліть XX століття якраз й було співіснування всіх трьох моделей зображення євреїв.

Твори про євреїв Володимира Леонтовича, написані у перші десятиліття XX віку становлять собою модельну дифузю образу єврея. Так, з одного боку, вони написані у традиційному сенсі, змальовують стереотипне бачення українця на єврейське життя. З іншого – виводячи євреїв як головних дійових осіб, письменник прагнув «зазирнути» у внутрішнє життя єврейського народу, їхні стосунки між собою, намагався диференціювати їх за характером, ставленням до релігії, до інших народів. Інколи у творах В. Леонтовича євреї висловлюють й політичні погляди або у власних коментарях письменник чітко визначає їх.

Художньо досконаліми є образи євреїв, виписані в оповіданнях «Мізерія», «Помирили», «Трохи соціаліст», «Кумпанйони», «Образки стародавнього життя», «Комісіонер Сара Соломонівна» та ін.

Оповідання «Мізерія» написана в класичній Леонтовичевій манері авторського представлення місця дії, головних дійових осіб твору, розкритті їх характерів, передісторії тієї події, яка стала центром зображення у творі.

З авторських інтенцій реципієнт знайомиться насамперед з містечком Березняки на Лубенщині, тими родинами, різних національностей, які проживають на момент оповіді у творі. Особливу увагу автор приділяє характеристиці восьми єврейських родин, представники яких або займалися підприємництвом, або знали якісь інші засоби заробітку. Серед них письменник виділяє Герша Юровського, підвального на панській винниці, Хитрика та Каценельбогена, які держали крамнички, та Мойше Браславського, різника і продавця яловичини. Наратор разом з реципієнтом заглиблюється у повсякденне єврейське життя і, даючи оцінку міжособистісним єврейським відносинам, вимальовує цікавий світ, що співіснує поряд з традиційним українським світоглядом. У творі на розсуд читача

представлені швидше не міжнаціональні стосунки, а власне, міжособистісні, у колі єврейської общини.

Головний герой твору, єврей Герш Юровський – шанована у єврейському колі особистість, заможний господар, який справно «веде підприємство», однак має власні особисті якості поведінки, які не вкладаються у прийнятні єврейським суспільством закони: «У місті держав він коханку, а у Березняках, де не назнає якусь кращу молодицю чи дівчину, він вже й там. Найгірше було те, що не мав він і трохи єврейської статечності: не крився з тим залицанням, ще вихвалявся, і поважних жидів муляла така його необачність» [2, с. 209]. Ставлення «учених» євреїв до цього було різним, все залежало, на думку автора, від внутрішніх якостей інших євреїв. Так, Іцко Каценельбоген тільки засуджує його з моральної точки зору, пропонуючи за таку принизливу поведінку «покинути свої паскудства і заплатити до кагалу покуту». Інший же єврей, Лейба, визнає у нього насамперед суперника у здобутті бажаної посади для сина: «Чому ж би не міг він (на відміну від Герша. – Т. Б.) зробитися підвальним? Авжеж не переводив би так зароблених грошей, як Герш. Та пан державсь Герша, як вош кожуха, і скільки не вносив за його Лейба панові у вуха, не помагало. А як Лейбиному сину не щастило усе пристроїтися і деінде, а Герш ще й глузував з Лейби за його заходи, то й чи не було в Лейби рації ненавидіти Герша?» [2, с. 210]. Автор у ненав'язливій формі пропонує читачеві заглибитися у непростий світ єврейських відносин, які акумулюють в собі тезу про перемогу найспритнішого над спритним. Власне на розсуд читача представлено повчальну історію про залежність можливих перемог або поразок у підприємницькій діяльності євреїв (яку дорівнюємо й до їхнього особистого кредо) з різним типом їх далекоглядності.

Представляючи у творі різні погляди на одну й ту ж саму проблему, письменник розкриває істинні причини бажання у євреїв принизити один одного. Однак Герш виявився за твором набагато спритнішим і прозірливішим за своїх супротивників: кожна із єврейських родин мала від нього у різних ситуаціях вигоду. Із непідробним гумором описує автор подію, яка трапилась із Лейбою, коли його обвішав свій таки єврей Герш. У сцені з'ясування стосунків виявляється ще одна цікава риса характеру всіх євреїв – вміння приховати правду до потрібного моменту: Герш, коли пан-власник винниці питає про недодачу горілки Лейбі, уникає прямої відповіді. Полілог персонажів достатньою мірою розкриває сутність єврейського способу життя: « – Кажіть правду, чи обмірили? / – Ну, може, – лукаво осміхаючись, зчуливсь Герш. / – І на скільки? / Герш одчинив двері до передпокою і, висунувши, спитав в Лейби: Скільки в тебе не вистачає градусів? / Шістсот, – обізвався Лейба. / – Ну... може, – так само зчулившись, мовив Герш, зачинивши двері. Він не хотів признаватися остаточно. / – Слухайте, Гершу, ви не смієте робити такі штуки, – гостро сказав пан. / – Я ні з ким іншим того не роблю, – одказав Герш з повною свідомістю своєї правоти. / – Нащо ж зробили з Лейбою? / Бо хай знає, що він дурень! Хіба ж ви не знаєте, що він мені коїв? / Пан хотів розсердитися, а натомість засміявся» [2, с. 213]. Тобто Герш дає чітко зрозуміти панові, а отже й читачеві, яким чином він таки спромігся помститися за образу Лейбі.

Письменник розкриває непрості стосунки в єврейській общині, підкреслює нищість і підступність одних євреїв, а також кмітливість і далекоглядність інших. Варта уваги оцінка цієї події, зроблена іншими євреями: «Лейба, він ненажерливий. Йому свого гешефту не досить, раз у раз у чужий вплутається. На усіх йому заздрісно, усі, здається йому, заробляють краще за його» [2, с. 214]. Тобто маємо однозначну підтримку вчинку Герша, який обвішуванням хотів провчити свого суперника, а також оцінку діяльності «неправильного» єврея Лейби, який має сміливість вступати відкрито у ризиковану справу, однак у нього добре не виходить.

Герш і Лейба волею автора «зустрічаються» ще в одній ситуації, пов'язаній із підприємницькою діяльністю. Лейба, маючи бажання швидко розбагатіти за сприятливої ситуації, відбирає заробіток у Мойши, який не бажає задешево продавати м'ясо міщанам. Лейба «перехоплює» бізнес Мойши, знижуючи ціну і керуючись законом, що, якщо єврей не

займається однією справою, хазукою (справою, закріпленою за ним законом єврейської общини. – Т.Б.), нею може займатися будь-хто: «Рабин тільки розсердився та вилаяв Мойшу дурнем: Чого тобі треба? Закон таки обороняв тебе два тижні, але єврей мусить-таки і сам тримати свою базуку. Не може закон обороняти тебе весь час, поки твоя дурна голова житиме» [2, с. 215]. Тож маємо в оповіданні велике розмаїття характерів євреїв, саме тому сприймати всіх їх за стереотипною моделлю художнього зображення не можна, адже в конкретно поданій ситуації виявляють вони індивідуальні риси характеру: поряд із властивою всім здатністю до підприємництва, хитрістю і винахідливістю, вирізняються особистісні риси: Лейби – спритність і користолюбність, Мойши – недалекоглядність і непоступливість.

Однак Мойша, незважаючи на власну впертість, здатен адекватно оцінити спроможність інших бути розумнішим і звертається за порадою до кмітливого Герша, який, оцінюючи Лейбу, радить Мойші: «Ну... знаю. Лейба дурний і не знає різницького діла. Ти, Мойше, нівроку таки теж дурний, але ти різник з предків і добре знаєшся на різництві. Отже Лейба не витримає конкуренції. Хіба він тямить купувати худобу? Він усе платитиме дорожче, і м'ясо йому обійдеться дорожче, а буде гірше, як у тебе. Ти швидко його заб'єш, Мойше, але тобі треба скинути ціну... Тільки поки Лейба покине твій гешефт, тоді знову поставиш її на стару лінію» [2, с. 215]. Герш виявився людиною далекоглядною – сталося, як і він передбачав – Лейба покинув «паскудний гешефт», а Мойша почав до Герша ставитися з повагою і цінувати його. Маємо героя, що здатен маніпулювати поведінкою інших на власну користь. Автор із гумором переповідає єврейські життєві перипетії, підводячи читача до власного висновку з приводу перемоги того, хто хитрістю, далекоглядністю прозрілістю будує свій маленький єврейський капітал і особистісні відносини. З точки зору художнього моделювання образів євреїв маємо яскравий приклад другої моделі, запропонованої Г. Грабовичем – єврея як повноправного об'єкта читацької уваги.

Розкриваючи особливості соціальних відносин у середовищі євреїв перших десятиліть ХХ століття водночас письменник заглибився у їхній внутрішній світ, доводить з психологічної точки зору різнотиповість характерів єврейського населення, відкриває завісу «інакшого», відмінного від українського, світу, що має інші пріоритети, головний з яких – прагнення до збагачення за рахунок недалекоглядності інших, кмітливості і винахідливості.

Своєрідно у творчості В. Леонтовича зображено й відносини євреїв не тільки у власному середовищі, а й на міжнаціональному рівні, серед українського міського населення, на які, окрім традиційних стосунків співіснування поряд, значною мірою у перші десятиліття ХХ ст. вплинула ще й політична ситуація, що дає змогу й визначати синтез моделей образу єврея в одному творі. Однак це становитиме предмет іншого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. К. : Основи, 1997. С. 238-258.
2. Леонтович В. Зібрання творів. В 4-х т. Т. 2. К. : Сфера, 2004. 356 с.

Bykova Tetyana. Artistic modeling of images of Jews in short prose by Volodymir Leontovych.

In Ukrainian literature, references to Jews follow from the era of oral folk poetry. The oldest motive connects the Jewish image with the gospel story artistically dressed by the people. The image of the Jews was popular both in the artistic prose of the late nineteenth and early twentieth centuries: every writer of that time did not bypass the depiction of the Jews, their relations in their own environment, with other nationalities. Therefore, the «capture» of this topic by Volodymir Leontovych can be considered contemporary needs of that time.

Purpose to study the features of the artistic modeling of the image of a Jew in the short stories of Volodymir Leontovych

The description of images of Jews in the stories and essays by Volodymir Leontovych is described. The writer explores the difficult relationships in the Jewish community, emphasizes the intransigence and craftiness of some Jews, as well as the wisdom and farsightedness of others. Determining the peculiarities of social relations among the Jews in the first decades of the twentieth century, at the same time, the writer deepened in their inner world, proving from a psychological point of view the heterogeneous character of the Jewish population. The author in a unobtrusive way offers to go deep into the difficult world of Jewish relations, which accumulate the thesis of the victory of the most agile on smart.

According to the typological classification of H. Hrabovich in relation to the existence of three Jewish models in Ukrainian literature, the model diffusion of the Jew's image in the work of the short prose is defined: they are written in the traditional sense, depict the stereotypical vision of a Ukrainian in Jewish life and, at the same time, reveal the interpersonal relations of the Jewish people, the attitude towards religion, other nationalities.

A conclusion is drawn about the originality of the «Jewish» gain of Volodymir Leontovich, who in his works proves from a psychological point of view a different characters of the Jews, different from the Ukrainian.

Key words: modeling, Jewish, Jewish subjects, model diffusion, individual style, short prose, stories, synthesis, poetics.

УДК 821.161.2-1 (092) Стус В.

Тетяна Бледних

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ДИСКУРС ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті розглянуто окремі поезії зі збірки Василя Стуса «Зимові дерева» крізь призму філософії екзистенціалізму. Простежено, як у них реалізуються мотиви трагізму буття, абсурдності світу, бунту, свободи вибору. Обґрунтовано визначальну для поета національно-екзистенціальну модель світу та сенсу людського життя.

Ключові слова: дискурс, екзистенціалізм, екзистенціальна проблематика, абсурдність світу, буття, ніщо.

Творчість Василя Стуса є яскравим явищем української та світової поезії. Талант поета, його трагічна доля, послідовна боротьба за національну свободу і відродження духовності, сміливі виступи проти комуністичної системи викликають інтерес до постаті митця і його ліричних творів. Поетичний доробок автора перебуває в полі зору таких літературознавців, як Г. Віват, М. Ільницький, М. Коцюбинська, М. Павлишин, О. Рарицький, О. Росінська, Є. Сверстюк, Д. Стус, В. Яременко. Цікаві спогади залишив співкамерник поета М. Хейфец. Вони допомагають зрозуміти характер митця, який і в ув'язненні лишався нетерпимим до всіх форм приниження людини та ущемлення її прав.

Василь Стус належить до генерації шістдесятників, для якої актуальною була проблема поглиблення філософського змісту творів, інтелектуального наснаження думки, відживлення історичної пам'яті, непорушності християнських морально-етичних принципів. На жаль, цей період був дуже коротким, бо система не могла допустити вільного вияву духу, що був реальною загрозою її існуванню. Захистити себе від тотального диктату влади, зберегти внутрішню свободу, можна лише «втечею в себе», зосередженістю на власній екзистенції. Зрештою, для багатьох інтелігентів 60-70-х років така «втеча» була об'єктивним способом існування в тоталітарній державі, а за умов тюремного ув'язнення й поготів.

Лірика В. Стуса засвідчує зв'язок поетового світобачення з екзистенціальною філософською думкою і несе багатющий матеріал для діалогу з нею. Устремління до особистісно забарвленого буття, протистояння всьому безликому, протест проти уподібнення, прагнення свободи, яка, попри все, має зреалізуватися серед життєвих випадковостей, боротьба з абсурдом, в якій знову і знову треба починати все спочатку – ось ті проблеми, вирішення яких шукав поет. Поезії В. Стуса властивий високий рівень екзистенціального філософування, що зумовлений принаймні двома чинниками: приналежністю до покоління митців-шістдесятників та умовами довгого життя в ув'язненні.

Метою нашої роботи є спроба висвітлити сутнісні проблеми, що постали перед поетом і потребували осмислення, серед них: трагізм буття, абсурдність світу, бунт, вибір, самотність, ніщо. Спробуємо простежити, як проявились риси екзистенціалізму в ліричних творах середини 60-х років, що ввійшли до збірки «Зимові дерева».

Принагідно визначимо, який зміст вкладаємо в поняття «дискурс», «екзистенція». Дискурс – це мовна практика, коло спілкування людей з приводу будь-яких подій, проблем тощо. Визначальними рисами дискурсивного спілкування є прагнення його учасників дійти істини, розмова на рівних, бажання порозумітися. Тому все, що виникає в процесі дискурсу, безпосередньо стосується людини, а не є чимось трансцендентним, сам же дискурс є універсальним каналом філософського, художнього, наукового, повсякденного пізнання. Дискурс розкриває характерні сучасній добі світоглядні парадигми і розуміння світу. А оскільки дискурс – мовленнєвий акт, то в процесі його протікання виробляються принципи спілкування, які складають соціально-психологічний потенціал руху спільноти до узгодження думок і практичних дій. Отже, дискурс – система висловлювань, які обіперті на